

Тарас Гросевич

РОМАНІСТИКА АНАТОЛІЯ ДІМАРОВА ОЧИМА КРИТИКІВ І ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦІВ

У статті простежено еволюцію поглядів критиків та літературознавців на романний доробок Анатолія Дімарова.

Ключові слова: роман, романістика, жанр, критика, цензура, ідеологія, соцреалізм.

Широку популярність роману серед читачів дослідники пояснюють синтетичним характером цього жанру літератури, бо в ньому зійшлися різні художні досягнення інших видів літературної творчості, а тому може найповніше відбити епоху, передати взаємозв'язки людини та суспільства у всій багатогранності їх виявів [19, с. 4]. Як слушно зауважує Леонід Новиченко, "...роман є одним із найбільш динамічних і внутрішньо пластичних жанрів, котрі чутливо реагують на все нове в дійсності" [22, с. 11].

Романна творчість письменника Анатолія Дімарова, лауреата Державної премії імені Тараса Шевченка, патріарха української літератури, духовного "батька" "шістдесятників", кількісно хоч і не багата, зате малодосліджена, відмінна за художнім рівнем та становить чотири твори: "Його сім'я" (1956), "Ідол" (1961), "І будуть люди" (1964, 1966, 1968) та "Біль і гнів" (1974, 1980). Їх побічно аналізують в окремих фахових монографіях, їм присвячена невелика кількість рецензій і статей. Проте і серед тих поціновувачів творчості митця, аналіз яких не оминав його романістики, відомі імена літературознавців та критиків, а саме: Григорія Штоня, Віталія Дончика, Михайла Наєнка, Леоніда Новиченка, Михайла Слабошпицького, Віри Агеєвої, Зінаїди Голубевої та багатьох інших. Тетяна Щербакова захистила дисертацію на тему "Автор і герой у прозі Анатолія Дімарова: еволюція взаємодії (компаративний аспект)".

Мета нашого дослідження – простежити еволюцію поглядів критиків і літературознавців на романний доробок письменника.

Отож першим досвідом А. Дімарова у жанрі великої епічної прози були сімейні романи "Його сім'я" та "Ідол", які, як стверджує Григорій Штонь, "хоч великої преси не одержали, були досить популярними і мали ширший попит, ніж книги багатьох інших письменників" [26, с. 5]. Вони стали серйозним і помітним явищем у царині літератури, освоєнні нею низки важливих морально-етичних тем і сюжетів, які не вкладалися в аксіологічні схеми тогочасного літературознавства, котре нарекло автора міщанським письменником. Ідеологічно заангажована плеяда критиків розглядала романи з погляду їх виховної функції, поділу героїв на позитивних та негативних, правильності й неправильності їхніх учинків, що стало причиною поверховості й помилковості оціночних тверджень. Та й, власне, "не відзначаються публікаційною активністю літературознавці (...) щодо романів сімейної тематики" [12].

"Я виріс на негативних рецензіях" [21], – зізнається письменник в інтерв'ю газеті "Дзеркало тижня". "Офіційна критика, – згадує прозаїк у книзі мемуарів "Прожити й розповісти" [5] про свої перші романні спроби, – дивилася на мене, як на письменника другого сорту, що творить на задвірках справжньої літератури" [5, с. 27].

Дебютний роман "Його сім'я" "був битий" за начебто неправдивість у змалюванні радянських людей, які, на думку критиків, "не могли сваритися, не могли розлучатися" [24, с. 23]. Тому головний редактор журналу "Дніпро" Олександр Підсуха відмовився публікувати другу частину роману, порадивши автору змінити кінцівку твору: замість розлучення героїв – на їх примирення. Це спричинилося до цілої низки висловлювань рецензентів на зразок: "Переконаливіше мотивувати вчинки героїв" [1, с. 178]. Також критики приписували письменнику неповноту відображення "життя радянських журналістів в молодих радянських областях" [11, с. 169], інкримінували огріхи у "спрошено прямолинійному зображенні почуттів і вчинків героїв" [2, с. 6], у перенасиченні моралізаторськими судженнями, в недостатній пластичності, об'ємності розповіді, в неточності побудови фабули [11, с. 168], в засміченні мови [16, с. 171], у тому, що твір "переобтяжений побутописанням, частковостями, за якими часом губляться громадянські позиції" [15, с. 7].

У розгромній рецензії Овсія Круковця на "Його сім'ю" йшлося, зокрема, про те, що автор "з головою пірнув у міщанське болото, що не помітив життя (...)" [5, с. 24], а в кінці рецензент поставив риторичні запитання: "Де А. Дімаров знайшов таких ущербних морально героїв? На якому смітнику він їх підібрав?" [5, с. 24]. "З цієї статтю вже перегукується інша (...), автор якої (...) звинувачував мене у всіх смертних гріхах" [5, с. 24], – зізнається у своїх спогадах автор.

Не оминала роману й прихильна критична оцінка. Так, "невдовзі в московській «Літературной газеті» (...) з'явилася велика стаття «Живые семьи и художественные схемы», автор якої

тепло відгукнувся про (...) роман, взявши його практично під захист” [5, с. 24]. Отож, за Панкєєвим, позицією якого, на переконання Штона, нехтували літературознавці, “достойнство роману в тому, що він полемічний, оскільки спрямований проти ханжеського моралізаторства, яке завдавало нашій літературі величезної шкоди звуженням її «життєвого горизонту»” [23]. “Залишається тільки шкодувати, що наша «домашня» критика цієї думки свого московського колеги про найістотніше в романі “Його сім’я” не помітила і не підтримала” [26, с. 34].

У розвідці “Анатолій Дімаров. Літературний портрет” [26] уже згаданий нами Григорій Штонь цілком справедливо зазначає, що літературознавці не помічають в романі й “основної змістової течії – зростання і спад повсякденних, але від того не легших переживань двох людей, чий духовний зір обмежений шорами ревнощів, дріб’язкового егоїзму, передсудами часу” [26, с. 35].

Поверховість критичних оцінок сімейного роману прозаїка демонструє хоча б таке його розуміння: “Іще один, не менш серйозний, закид до змалювання характеру Якова (головного героя. – Т. Г.). У першій частині твору автор засуджує поведінку героя вустами його співробітників. У другій і третій – цього осуду не відчувається. Щоправда, під кінець твору зустрічаємо сценку каяття героя. Але ж він перед цим робив чимало дурниць... однак і нотки авторського осуду їх ми щось не почувли” [2]. “Закид (...) цілком в стилі тодішньої української критики, яка розглядала літературний твір лише під кутом виховних та ідейно-утверджувальних функцій і дуже рідко – саме як твір, а не суму правильних і неправильних героєвих вчинків і висловлювань” [26, с. 34-35].

Подібного літературно-критичного осмислення зазнав і роман “Ідол”, який виявився “безпрецедентно сміливим навіть для загально-суспільної атмосфери, що утвердилася в країні після XX з’їзду КПРС” [26, с. 52]. Твір здобув широку популярність та мав шалений читачький інтерес в Україні, а в Москві йому була присвячена конференція. Незважаючи на ажіотаж, викликаний появою “Ідола”, критика виявилася суворою і до нього. А дорікали за те, що Дімаров “не показав у творі ролі піонерської та комсомольської організації у вихованні дівчини” [7, с. 35], адже мати, мовляв, не в силі виховати дитину, не будучи громадянськи активною особистістю [16, с. 169].

Як наслідок деякою мірою викривленого читачького сприйняття, роман нарекли “міщанським, бо не описував будівників соціалізму, а лише сімейні проблеми” [7, с. 35], а його автора, відповідно, – міщанином.

“Де Дімаров бачив такі сім’ї?” – запитував у розгромній статті один із «найактивніших рецензентів» творів автора той же Овсій Круковець. – Мовляв, радянська сім’я такою бути не може, це для радянської дійсності нетипово” [6, с. 6].

Побутували також абсолютно заангажовані та радикальні критичні зауваги на кшталт: “Дімаров забрехався, пише неприпустимі речі, ви тільки уявіть, виходять з партійних зборів комуністи на перерву і один одному розказують анекдоти” [13].

Роман, що зачіпає багато важливих морально-етичних проблем, так і не зазнав належного осмислення критикою, у судженнях якої переважав ідеологічний елемент, що, власне, й не було дивиною для того часу. Як підсумовує Г. Штонь, “критика «Ідола» не помітила чи не захотіла помічати. І це також стало уроком. Насамперед для самого А. Дімарова, який після цього твору остаточно переконався, що в літературі найважливішим є не те, що кажуть про тебе, а що кажеш і можеш сказати читачеві ти сам” [26, с. 58].

Як бачимо, перші романні спроби позначені творчими шуканнями письменника, були, так би мовити, проігноровані критикою, оскільки твори того періоду не зазнали глибокого ідейно-тематичного та проблемного аналізу, а якщо й досліджувалися, то поверхово та оглядово, з позицій вульгарного соціалізму.

60-ті роки XX ст. ознаменувалися активізацією літературно-мистецьких та демократичних сил, що дістали назву “шістдесятників”, – це “незбагненне покоління, що прийшло в світ із зрілим розумом” [5, с. 235]. На жаль, сучасне літературознавство й досі не вирішило питання, пов’язане з каноном шістдесятництва, зокрема з чітким визначенням його списку. Ця проблема зачіпає й постать Анатолія Дімарова, адже на його творчість початку 60-х сучасна критика має різні погляди. “Вир” Г. Тютюнника, “Тронка” О. Гончара, “Сестри Річинські” І. Вільде, “Правда і кривда” М. Стельмаха, “Дикий мед” А. Первомайського стають найприкметнішими романами 60-х років минулого століття.

До цього переліку, на наш погляд, цілком справедливо можна зарахувати й роман А. Дімарова “І будуть люди...” (1964, 1966, 1968).

“І будуть люди» (...) цензурою була порізана на третину (...) двісті п’ятдесят сторінок тексту викинули – про колективізацію, голодовку, про свавілля” [13]. “На п’ять років я був заборонений як письменник! Мене викреслили з усіх планів” [18], – зізнається письменник в інтерв’ю Ользі Михайловій. “Я не міг писати ні про голодовку, ні про 37-й рік (...) Все було перекрито. Особливо після тієї розгромної рецензії професора Інституту історії партії на рукопис роману “І будуть люди на землі», – продовжує Дімаров, – в якій він мене прямо назвав антирадянщиком, ненависником і в якій він писав, що не було голоду, не було примусової колективізації...” [24, с. 24], мовляв, “Де Дімаров почув, що в Україні був голод? Чому Дімаров пішов проти рішень партії і уряду, які правдиво показували наслідки колективізації, життєдайної для України?!” [17]. Ось фрагмент тієї закритої рецензії професора Г. Мультих:

“Автору докорінно переглянути оцінку подій, що відбувалися на селі наприкінці 1929-1930 року, в дусі документів існуючої історичної літератури показати головну, позитивну сторону колективізації, висвітлити провідну роль сільських комуністів і партійних осередків у соціалістичному перетворенні села” [4, с. 23]. “Ледве мене тоді порятували Юрій Збанацький і Яків Баш, – розповідає про долю роману письменник. – Спільними зусиллями щось викинули з роману, щось я дописав (...) Вийшов твір друком. Ясна річ, геть не такий, який був написаний і яким його хотів бачити автор. Одне слово, щось у ньому сказано і багато чого не сказано” [24, с. 24]. Кінцівка роману, яку було викинуто, під назвою “Тридцяті...” ввійшла до книги “В тіні Сталіна” і вийшла друком лише в 1990 році.

Відповідно, все це відбулося на долі автора, адже “ускладнювалась його службова кар’єра, на ледь уловимий пунктир переходила його літературна біографія і навіть страждала репутація, бо літературні вельможі, побоюючись його непрогнозованості й винахідливості у витівках, виключали Дімарова зі складів усяких почесних делегацій і депутацій, не допускали до літературної і шкільної молоді, щоб він їх не псував” [25, с. 128].

У тодішній вульгаризаторській та ідеологічно заангажованій критиці можна було натрапити на низку поверхових та неоднозначних, а то й далеких від істини, зауваг щодо трилогії “І будуть люди”, до прикладу, ось такого: “Недозволена вільність, вульгаризм часто-густо даються взнаки. Втрачаючи почуття художньої міри (...) і смаку, на догоду відсталим, невимогливим читачам, Дімаров намагається будь-що розсмішити, відступаючи від внутрішніх мотивів свого гумору. Він вдається до кривляння, сумнівного, низькопробного псевдогумору, дешевих каламбурів, підрібок під мову «простого народу» (...) Він має ясніше бачити і своїх героїв, і їхні вчинки, а головне – точніше уявляти собі своє завдання” [3, с. 197-198].

У дусі соціалістичного реалізму упереджено аналізує роман і А. Костенко, оперуючи такими докорами, як “композиційна недосконалість”, “тривкі відступи”, “розгорнута характеристика героїв”, “захоплення побічними сюжетними лініями або вставними епізодами, що не мають прямого стосунку до сюжету”, “у комедійних епізодах авторові зраджує художній смак” [14, с. 6] тощо.

Цілком з погляду радянської ідеології розглядає “трикнижжя” Дімарова й Іван Зуб: “Поставивши крапку в останній з цих книг, автор, гадаю, вичерпав своє ідейно-естетичне завдання – показ боротьби за перемогу Жовтня, становлення й остаточне утвердження Радянської влади на селі. Загалом позитивно оцінені критикою, – провадить рецензент, – згадані романи (...) мають і відчутно вразливі місця. У них, особливо в першому, помітне переважання авторських зацікавлень сімейно-побутовими справами над соціальними та ідеологічно-політичними. Перечитуючи одну за одною сторінки трьох книг, не раз хочеш побажати поглиблення суспільно-класової сутності подій” [10, с. 200].

Отож після опублікування роман “І будуть люди” залишився без належного аналізу тогочасної більш ідеологічної, ніж літературознавчої оцінки, а якщо й згадувався, то лише побіжно, без заглиблення у проблемний стрижень.

Однак, зі зміною оціночних та ідеологічних акцентів в літературознавстві, навколо трилогії Дімарова вимальовується набагато об’єктивніший та чіткіший літературно-критичний дискурс, що розкриває нові грані роману. Так, літературознавець Віталій Дончик у монографії “Український радянський роман: Рух ідей і форм” [8] акцентує на “народознавчому” характері твору Дімарова: “...в ній після «Виру» Г. Тютюнника і романів М. Стельмаха, поряд з ними, із засвоєнням їхнього досвіду, але по-іншому виявлено справжнє художнє народознавство” [8, с. 364].

Інший дослідник Григорій Штонь у розвідці “Анатолій Дімаров. Літературний портрет” [26] звертає увагу на правдиве, всеохопне та різностороннє відтворення письменником життя: “Анатолій Дімаров цілеспрямовано й послідовно утверджує в романі «І будуть люди» той принцип, згідно з яким у художній палітрі твору, який претендує на правдиве відображення дійсності, повинні органічно співіснувати усі «стихії» життя: лірична, іронічна, драматична, а в окремих випадках і глибоко трагедійна” [26, с. 82].

“Літературна критика й наука про літературу в 70-х роках, – констатує М. Наєнко в дослідженні «Романтичний епос» [20], – були не завжди об’єктивними в оцінці тогочасної прози (...) Лунали, зокрема, голоси і про «втому прозаїків у певних творах» (А. Бочаров), і про «перехідний» характер їхньої творчості (Є. Сидоров), і водночас – про зміцнення в прозі конкретно-аналітичного письма, яке дедалі активніше витісняло нібито «всілякі умовні форми» (Ю. Барабаш)” [20, с. 281].

Саме в таких літературних реаліях і вийшов у світ останній на сьогоднішній день роман Анатолія Дімарова “Біль і гнів” (1 кн. – 1974, 2 кн. – 1980), відзначений 1981 року Шевченківською премією, який є своєрідним продовженням попередньої книги – “таким чином, маємо найосяжнішу романну побудову в українській прозі” [8, с. 398].

За Дончиком, який подає досить промовисту характеристику, “Біль і гнів” “привертає увагу органічністю, стильовою невимушеністю авторської розповіді, за якої чується голос людини з народу, точністю й докладністю зображення соціально-психологічної багатогранності й строкатості сільського життя, побутових картин і деталей, виразного й достеменного відтворення людських натур, людських дол, в яких примхливо переплітається комічне й трагічне” [8, с. 398]. Тому цілком закономірно в останні роки так активно заговорила про автора “Болі і гніву” не лише українська, а й всесоюзна критика [19, с. 49].

Тенденція до не завжди прихильного та об'єктивного аналізу простежувалася і щодо "Болю і гніву". Скажімо, дещо сувору та різку, на наш погляд, критичну оцінку дав романові Павло Загребельний у статті "«Біль і гнів» Анатолія Дімарова" [9]. На переконання автора "Дива", роману Дімарова "можна закинути (...) відсутність оцього лейтмотиву всенародності боротьби радянських людей проти фашизму (...) Здається мені, – веде мову далі рецензент, – що автор втратив почуття міри й у тому, що зібрав у Тарасівці й Хоролівці всіх отих гайдуків та івасют, які палають жадобою помсти, відплати за всі кривди, завдані їм народом (...), а тема народної боротьби проти фашистів відходить на задній план" [9, с. 221]. Якщо наведені рефлексії відомого письменника ще більш-менш прийнятні, то наступні зауваги видаються поверховими та суб'єктивними: "...цілісність ще не завжди повна, не скрізь послідовна. То прориваються якісь чужі, мовби запозичені з інших творів, елементи, то трапляються непотрібні, зайві сцени, образи, цілі сюжетні лінії, то натрапляємо на недоречності, а то й просто на авторські серйозні прорахунки" [9, с. 222]. І такої критики на сторінках статті Загребельного чимало.

Логічним завершенням та своєрідним підтвердженням наведених вище формулювань літературознавців та критиків є, безперечно, спогад самого автора: "І ще жодних творів моїх так не калічили, як «І будуть люди» та «Біль і гнів». Викреслювали цілі абзаци і розділи, обривали безжально сюжетні лінії, пригладжували гострі кути. Викинули в першому романі закінчення, де я майже пунктиром (...) позначив колективізацію та голодомор, а в другому – початок: весь передвоєнний період життя на селі" [5, с. 175].

Отже, романістика Анатолія Дімарова в різний час була неоднаково оцінена українською критикою та літературознавством. Причиною цього було поверхове, однобічне та ідеологічно заангажоване розуміння романного доробку письменника. Як наслідок – велика епічна форма А. Дімарова виявилася належно "непрочитаною".

Література

1. Бошко І. "Его семья" / І. Бошко // Советская Украина. — 1956. — № 5. — С. 177-178.
2. Волинський К. Задуми й характери / К. Волинський // Літературна газета. — 1956. — 5 квітня. — С. 6.
3. Гринько Д. Пам'ять щедра і невичерпна Д. Гринько Вітчизна. — 1969. — № 12. — С. 198.
4. Гурбанська А. "Не заплющуй, Господи, очі..." (повість А. Дімарова "Тридцять...") / А. Гурбанська // Слово і час. — 2004. — № 8. — С. 23-29.
5. Дімаров А. А. Прожити й розповісти: Повість про сімдесят літ / [передм. М. Слабошпицького] / А. А. Дімаров. — К.: Дніпро, 1998. — 296 с.
6. Дімаров А., Кухарук Р. Про читабельність літератури і не тільки / Записала Оксана Михальчук // Кур'єр Кривбасу. — 2000. — № 125-126. — С. 3-10.
7. Дімарова Є. Н. Неспокійна моя доля : спогади / Є. Н. Дімарова. — К.: Щек, 2007. — 255 с.
8. Дончик В. Г. Український радянський роман : Рух ідей і форм / В. Г. Дончик. — К.: Дніпро, 1987. — 429 с.
9. Загребельний П. Біль і гнів Анатолія Дімарова / П. Загребельний // Загребельний П. Неложними устами. Статті, есе, портрети / П. Загребельний. — К.: Рад. письменник, 1981. — С. 218-224.
10. Зуб І. В епічних вимірах / І. Зуб // Вітчизна. — 1974. — № 11. — С. 199-204.
11. Комановський Б. Когда сталкиваются два решения / Б. Комановський // Дружба народов. — 1956. — № 9. — С. 167-169.
12. Корецька М. Творчість Анатолія Дімарова 80-х рр. — поч. XXI ст. в літературній критиці (жанрова специфіка творів) [Електронний ресурс] / М. Корецька. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N138/N138p070-079.pdf
13. Коскін В. Анатолій Дімаров: "Я все життя збираю людські долі" : [інтерв'ю з письменником Анатолієм Дімаровим] [Електронний ресурс] / В. Коскін // Українська літературна газета. — 2010. — 30 серпня. — Режим доступу : <http://www.litgazeta.com.ua/node/899>
14. Костенко А. Пролог / А. Костенко // Вітчизна. — 1967. — № 1. — С. 202-204.
15. Костюченко В. Анатолій Дімаров : [передмова] / В. Костюченко // Дімаров А. А. Вибрані твори : В 2 т. Його сім'я. Ідол : Романи / А. А. Дімаров. — К.: Дніпро, 1982. — Т. І. — С. 5-12.
16. Львова Ф. "Так называемая моральная тема" / Ф. Львова // Радуга. — 1963. — № 5. — С. 168-171.
17. Малімон Н. Анатолій ДІМАРОВ: "На Волині я став українцем!" [інтерв'ю з письменником Анатолієм Дімаровим] [Електронний ресурс] / Н. Малімон // День. — 2003. — 26 червня. — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/21527>
18. Михайлова О. Анатолій Дімаров: "У моїх книгах переважають бувальщини" : [інтерв'ю з письменником Анатолієм Дімаровим] [Електронний ресурс] / О. Михайлова. — Режим доступу : <http://litakcent.com/2010/02/22/anatolij-dimarov-u-mojih-knyhah-perevazhajut-buvalschnyny.html>
19. Наєнко М. К. П'ятиліття українського роману: Літературно-критичний нарис / М. К. Наєнко. — К.: Рад. письменник, 1985. — 268 с.
20. Наєнко М. К. Романтичний епос. Лірико-романтична стильова течія в українській радянській прозі / М. К. Наєнко. — К.: Наук. думка, 1988. — 312 с.
21. Новакович Р. Весна патріарха : [інтерв'ю з письменником Анатолієм Дімаровим] [Електронний ресурс] / Р. Новакович // Дзеркало тижня. — 2007. — 28 квітня — 11 травня. — Режим доступу : <http://www.dt.ua/3000/3680/56523>
22. Новиченко Л. Панорама десятилетия / Л. Новиченко // Вопросы литературы. — 1980. — № 7. — С. 4-16.
23. Панкеев В. Живые семьи и художественные схемы / В. Панкеев // Литературная газета. — 1955. — 15 ноября.
24. Слабошпицький М. Заперечення віджилої практики і спрага нових відкриттів / М. Слабошпицький // Українська мова і література в школах, гімназіях, ліцеях, колегіумах. — 2006. — № 7-8. — С. 20-32.
25. Слабошпицький М. Про Анатолія Дімарова, який схожий на свої книги / М. Слабошпицький. — К., 2002. — № 4-5. — С. 127-129.
26. Штонь Г. М. Анатолій Дімаров: Літ. портрет / Г. М. Штонь. — К.: Рад. письменник, 1987. — 150 с.

The article traces the evolution of the views of critics and specialists in literature on novel legacy of Anatoliy Dimarov.

Keywords: *novel, romance, genre, criticism, censorship, ideology, socialist realism.*